

І.М. Бабій, Т.П. Вільчинська

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Навчальний посібник

- Прийменник
- Сполучник
- Частка
- Вигук

Рекомендовано Вченою Радою Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 81.2 Укр
Б12

Рецензенти:
доктор філологічних наук, професор
Н.М. Сологуб
доктор філологічних наук, доцент
М.С. Лабащук
кандидат філологічних наук, доцент
С.Є. Панцьо

*Рекомендовано Вченою Радою Тернопільського державного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
(протокол №10 від 26.06.03)*

Бабій І.М., Вільчинська Т.П.

Б12 Службові частини мови в українській мові: Навчальний посібник. —
Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2011. — 96 с.

ISBN 978-966-10-1772-5

У посібнику розглядаються складні питання вивчення службових слів у сучасній українській мові. З метою глибшого засвоєння теоретичного матеріалу подаються вправи — практичні завдання, що допоможуть студентам на заняттях.

Для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів, викладачів та учителів-словесників.

ББК 81.2 Укр

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина даного видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

Навчальне видання

Бабій Ірина Михайлівна
Вільчинська Тетяна Пилипівна

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Навчальний посібник

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Надія Бульчак*
Художник *Ростислав Крамар*
Комп'ютерна верстка *Нелі Ягній, Ольги Постумент*

Підписано до друку 15.10.2010. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Умовн. друк. арк. 5,58. Умовн. фарбо-відб. 5,58.

Видавництво «Навчальна книга — Богдан»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК №370 від 21.03.2001 р.

ISBN 978-966-10-1772-5

9 || 789661 || 017725

Навчальна книга — Богдан, а/с 529, м.Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07; 52-19-66; 52-05-48
publishing@budny.te.ua, office@bohdan-books.com
www.bohdan-books.com

© Навчальна книга — Богдан,
майнові права, 2011

ПРИЙМЕНИК

Загальне поняття про прийменник

У сучасній українській літературній мові серед службових частин мови найбільш уживаними є прийменники.

У лінгвістичній літературі сформувалися три основні підходи до визначення статусу прийменника. Перший, найбільш поширений у слов'янському мовознавстві, кваліфікує прийменник як службове слово, включаючи його до загального ряду частин мови, називаючи прийменник **службовою частиною мови**. Так тлумачать статус прийменника такі автори монографій, навчальних посібників і підручників, як Л.А. Булаховський та ін. у “Курсі сучасної української літературної мови” (1951), А.С. Колодяжний у праці “Прийменник” (1960), О.С. Мельничук у студії “Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові” (1961), В.С. Бондаренко у монографії “Предлоги в современном русском языке” (1961), П.П. Шуба в роботі “Прыназоўнік у беларускай мове” (1971). Цей же погляд висвітлено у відомому академічному виданні “Сучасна українська літературна мова: Морфологія”/За заг. ред. І.К. Білодіда (1969), а також у сучасних навчальних посібниках і підручниках з української мови таких авторів: М.А. Жовтобрюха, Б.М. Кулика, О.Т. Волоха, М.Т. Чемерисова, Є.І. Чернова, А.П. Грищенка, М.Я. Плющ, О.Д. Пономарева та ін. Прийменник як службову частину мови розглядають і у шкільних підручниках.

Другий підхід визначає прийменник як **особливу морфему**. Концепцію морфемної природи прийменника теоретично обґрунтував російський мовознавець Є. Курилович у праці “Очерки по лингвистике” (1962). Поглибив, розбудував і послідовно застосував на матеріалі прийменникової системи сучасної української літературної мови І.Р. Вихованець у монографіях “Прийменникова система української мови” (1980) і “Частини мови в семантико-граматичному аспекті” (1988).

Третій підхід розглядає прийменник як **самостійне слово**. Автором цієї концепції в українському мовознавстві є І.К. Кучеренко, який вважає прийменники прислівниками узагальненого значення (у монографії “Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія” (1964) й у статті “Лексичне значення прийменника” в журналі “Мовознавство” (1973)).

Проблема статусу прийменника тісно пов’язана з питанням його семантики. Надання прийменнику статусу слова (службового чи повнозначного, самостійного) означає виділення в ньому не тільки граматичного, а й лексичного значення. Прибічники такого підходу ідентифікують лексичне значення прийменника з лексичним значенням повнозначних слів.

У морфемній концепції прийменник має лише граматичне значення й абсолютно позбавлений лексичного, тому що не відображає предметів і явищ матеріальної дійсності, а лише вказує на відношення та зв’язки між предметами та явищами цієї дійсності. Так, “прийменник позначає, наприклад, просторове відношення не самостійно, а лише у поєднанні з іменником, тоді як прислівник виражає це відношення самостійно”.¹ І.Р. Вихованець у праці “Прийменникова система української мови” стверджує, що “прийменник це не слово, а морфема (а іноді “субморфема”, що утворює єдність з відмінковим закінченням). Функція прийменника як синтаксичної аналітичної морфеми полягає в тому, щоб перевести субстантив із субстантивної позиції в адвербіальну (прислівникову) позицію.² “Саме суто граматичні значення та відношення прийменників свідчать про їх спільність з іншими елементами граматичної системи, що виступають виразниками релятивної семантики. Функціональна співвідносність між прийменниками та іншими релятивними морфемами, їх семантична специфіка, що виявляється у відсутності номінативної функції, послужили підставою для кваліфікації прийменників як аналітичних синтаксичних морфем”.³

Ми ж будемо дотримуватися давнього традиційного погляду, поширеного і у вузівській, і в шкільній практиці, що ґрунтується на семантико-синтаксичних відношеннях прийменника і розумінні його як службової частини мови.

¹ Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. — К.: Наук. думка, 1980. — С.17.

² Там само. — С.21.

³ Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. — К.: Либідь, 1993. — С.277.

Прийменник — дуже давня частина мови. Відомості про нього знаходимо ще в кінці II ст. до н.е. — тоді прийменники разом із префіксами зараховували до частин мови. Сама назва прийменник означає слово, що стоїть при імені.

Прийменник — це службова частина мови, яка разом з непрямыми відмінками оформляє залежність одного повнозначного слова від іншого у словосполученні чи реченні й тим самим виражає відношення тих предметів, дій, станів чи ознак, які передаються цими словами.

Відношення передаються як залежність керованих відмінкових форм іменників, займенників, субстантивованих прикметників або числівників від керуючих дієслів, іменників, прикметників, займенників, числівників, прислівників; зв'язковою ланкою між ними виступає прийменник: *сиджу за партою, пісня про героя, двоє з них, близький до істини, кожен з учнів, далеко від дачі*.

Вказуючи на синтаксичні зв'язки між членами речення, прийменники у різних конструкціях виражають також просторові, часові, причинові та інші відношення між предметами і відношення статичної й динамічної ознаки до предмета.

У реченні прийменники вживаються у препозиції щодо залежного непрямого відмінка іменника, крім прийменника *ради*, який у деяких випадках може стояти і після іменника: *Лейтенант озирнувся порядку ради (Ле)*.

Прийменник без іменника не функціонує, недаремно академік В.В. Виноградов назвав прийменник аглютинативним префіксом непрямого відмінка. Про спільне походження прийменників і префіксів, про близькість їх значення свідчить і той факт, що й дотепер більшість префіксів має свої відповідники серед прийменників.

Прийменники допомагають виявити значення відповідної форми іменника і його синтаксичну роль у реченні.

Роль прийменника подібна до ролі службових морфем, зокрема відмінкових флексій, але прийменник не дублює її, — прийменники диференціюють значення відмінкових форм, у цьому й полягає їх службова роль; інколи вони навіть виступають єдиним виразником значення відмінка, наприклад, у незмінних словах — *для шимпанзе (Род. відм.), на шимпанзе (Місц. відм.), із шимпанзе (Орудн.відм.), про шимпанзе (Знах. відм.)*; або коли відмінкові форми однозвучні — *землі (Род., Дав.); на землі (Місц. відм.)* тощо.

Функціонально-семантична класифікація часток

Висуваючи на перший план ту чи іншу функціонально-семантичну ознаку часток, учені по-різному підходять до питання їх класифікації. Крім того, і виділені розряди часток кваліфікуються ними неоднаково: то як розряди за значенням або за значенням і функцією, за значенням і вживанням; то як групи за місцем і роллю в мовних одиницях або просто за роллю у слові і реченні; то як групи за характером вираження відношення до комунікації тощо.

Найпереконливішою, на наш погляд, є класифікація, за якою розрізняють три основні розряди часток: **фразові**, **формотворчі** і **словотворчі**.

Фразові частки

Фразові частки надають словам, словосполученням і реченням різних семантичних, модальних та емоційно-експресивних відтінків, тому поділяються на три групи:

- 1) частки, що виражають смислові відтінки значень слів, словосполучень, речень;
- 2) частки, що вказують на модальні та модально-вольові відтінки;
- 3) частки, що виражають емоційну оцінку висловлювання або підсилюють виразність мовлення.

Іншими словами, фразові частки оформлюють певний тип речення, виражають ставлення мовця до змісту всього речення або виділяють один із його компонентів.

У свою чергу, кожна із зазначених груп включає різні за функціонально-семантичними особливостями частки.

До першої групи часток належать:

1. **Вказівні**, що виконують вказівну функцію: *ось, он, онде, от, це, оце, то, ото, воно*. Наприклад: *Понад лісом грають ворони, — значить, от уже й весна (Рил.)*.

2. **Означальні**, які вживаються для увиразнення значення окремих повнозначних слів: *якраз, саме, справді, точно, власне, рівно*. Наприклад: *Сонце власне запало за сам вершок Чорної гори і червоним світлом обляло широкий край небозводу (Фр.)*.

3. **Кількісно-означальні** — вказують на кількісну неповноту, близькість, часткову невідповідність між значенням слова й означуваним поняттям: *майже, приблизно, мало не, трохи, ледве, трохи не*.

Наприклад: *Убраний Лев у полотняну одезу і в ясно-сиву, майже білу свиту... (Л. Укр.).*

4. **Обмежувально-видільні**, що служать для виділення окремого слова в реченні: *тільки, тільки не, лише, лиш, лишень, хоч, хоча, хоч і, хоча б.* Наприклад: *Ви хоч би поглядом ще раз зігрійте Нашу схололу спізнїлу любов (Гал.).*

5. **Підсилювальні**, що підсилюють значення повнозначних слів: *і, й, та, таки, ще, навіть, вже, аж, ж, же, бо.* Наприклад: *Ще кохання прийде, може аж після нашої смерті (Гал.).*

Частки, що виражають модальні відтінки, поділяються на:

1. **Власне модальні**, що вносять у висловлювання сумнів, припущення або впевненість щодо можливості повідомлюваного: *мов, мовби, мабуть, мовляв, наче, навряд, навряд чи, ніби, ба, ну.* Наприклад: *Небо внизу над лісами делікатно блакитне, а подекуди ніби зелене... А на горах вершки наче куряться димом та парою... (Неч.-Лев.).*

2. **Стверджувальні**, які підтверджують висловлену думку, стверджують наявність якогось факту чи явища або вказують на те, що мовець повністю згоден з повідомлюваним: *так, еге, атож, аякже, авжеж.* Наприклад: *Так! Осїнь — творчий спокій довгожданий, а не безсилля, не журба, не тїль (Рил.).*

3. **Заперечні** — виражають заперечення. Заперечуватися може будь-що: предмет, явище, ознака, дія і т. ін.: *не, ні, ані.* Наприклад: *Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає, забувається й губиться в невпинній зміні годин (Ст.).*

4. **Питальні**, що використовуються для оформлення питальних речень, яким також можуть надавати відтінків сумніву, здивування, недовір'я: *чи, хїба, неже, що за.* Наприклад: *Чи довго буде ще мені В оцій незамкнутій тюрмі... Нудити світом? (Шевч.).*

5. **Модально-вольові**, або **спонукальні**, що виражають спонукання, наказ, побажання тощо: *хай, нехай, би, б, ну, давай, бодай, годі.* Наприклад: *Які б не були мудрі чужі мислі, вони не повинні нам замінювати власного мислення (Цюп.).*

Нарешті, третя група часток включає:

1. **Емоційно-експресивні**, або **окличні**, частки, які вживаються переважно в окличних реченнях і увиразнюють емоційну оцінку висловлення: *як, який, що за, що то за.* Наприклад: *Як чудово сказа-но! (Цюп.).*

2. **Експресивно-підсилювальні** частки, підсилюючи виразність мовлення, разом з тим служать для емоційного виділення слова: *о, ой,*

Вигук як мовна одиниця не виражає значення. Воно створюється контекстом, конкретною ситуацією мовлення, що свідчить про мовленнєву природу вигуків.¹

Розглянувши різні погляди на вигук, схилиємось до традиційного, згідно з яким: **вигук**, або **інтер'єктив**, — це частина мови, що охоплює слова, які не мають номінативної функції, а безпосередньо виражають емоції і волевиявлення, конкретно не називаючи їх. Наприклад: *Геть! Не глузуй (Л. Укр.); Не жартуй наді мною, будь ласка, і говорячи, не мовчи (Сим.); Людей і долю проклинають не варт, їй-богу (Шевч.)*.

Академік В.В. Виноградов у своєму “Грамматичному вченні про слово” стверджує, що вигуки становлять у сучасній мові живий і багатий шар суто суб'єктивних мовних знаків, які служать для вираження емоційно-вольових реакцій суб'єкта на дійсність, для безпосереднього емоційного вираження переживань, відчужень, афектів, вольових виявлень. Виражаючи емоції, настрої, вольові спонукання, вигуки не означають і не називають їх.²

Вигуки стоять окремо від повнозначних частин мови, тому що не мають власного лексичного значення і граматичних ознак, а також і від службових слів, бо не виконують властивих їм службових функцій.

Вигукам притаманні такі лексико-граматичні особливості:

- 1) вони не мають предметного значення;
- 2) не мають граматичних ознак, властивих іменам (рід, число, відмінок) і дієсловам (особа, час, спосіб, вид, стан), не змінюються;
- 3) у них відсутні словотворчі елементи;
- 4) вигуки, позбавлені будь-яких синтаксичних функцій, не виступають членами речення, проте можуть утворювати особливі нечленовані синтаксичні одиниці, втрачаючи при цьому своє значення;
- 5) вигукам властиві особлива інтонація та особлива експресивна забарвленість.

Вигуки можуть субстантивуватись; тоді вони вживаються в реченні в ролі підмета або додатка: *Його постійні “Ой” виводили старого з рівноваги (Щюп.); Дзвонить, дзвонить в усі кінці! Ну хоч “алло” почути сонне (Тал.);* або вербалізуватись і виступати в ролі присудка: *Зарида-*

¹ Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Грамматика української мови. — К.: Либідь, 1993. — С.320.

² Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. — Москва: Высш. школа, 1986. — С.613.

ла Катерина та бух йому в ноги (Шевч.); А пташки із гнізда додолу якось ляп — Лисичка зараз хап та хап: прехорошенько всіх поїла (Гл.).

Від вигуків утворюються інші частини мови: ойкати, охоньки, айкання, хекання тощо.

Походження вигуків

За походженням вигуки поділяються на два типи:

1) **первинні**, утворені давно з окремих звуків: ой!, ай!, о!, а!, е!, ой-ой!, ну!, ба!, ага!, еге! та ін.;

2) **вторинні**, або **похідні**, утворені від інших частин мови, а саме:

— від іменників: жах!, господи!, боже!, матінко!, горенько! та ін.;

— від дієслів: подумаєш!, прошу!, прощавайте! та ін.;

— від іменників у сполученні з займенниками та прикметниками: брате ти мій!, світе мій!, матінко моя! та ін.

Перехід інших частин мови у вигуки називається **інтер'ективацією**.

Невелика група вигуків є запозиченнями з інших мов: алло! (англ.), караул! (тур.), стоп! (англ.), капут! (нім.), браво! (італ.), полундра! (англ.). Наприклад: **Стоп!** Ялта! Фу! — Ну, як?(Вишн.); — **Браво, пане Броніславе, браво!** — похвалив його чорнявий товариш (Бедз.).

Розряди вигуків за значенням

За значенням вигуки поділяються на дві групи:

1) вигуки, що служать для вираження емоцій, почуттів;

2) вигуки, що служать для вираження волевиявлень.

1. Емоційні вигуки — це ті, що виражають приємні почуття і переживання (радість, захоплення тощо) або неприємні чи важкі почуття, важкий або неприємний психічний чи фізичний стан — сум, страх; вигуки, що виражають емоційне реагування на факти і явища реальної дійсності (іронію, докір, недовір'я, сумнів, роздумування тощо), наприклад: ура!, спасибі!, ах!, ех!, господи!, фу!, тьфу!, ого-го!, жах!, матінко!, браво!: **Ой, світе мій, це ж буря!** (Тич.); **Гм... яка новина** (Собк.).

Більшій частині емоційних вигуків властива багатозначність. Багатозначними, наприклад, є вигуки а! о!, ех! та ін. Так, вигук о! може виражати захоплення, переляк, здивування, обурення, насмішку тощо. Наприклад: **О, яка краса** (захоплення); **О!? І він тут?** (здивування) та ін. При цьому важлива роль належить інтонації.

В ролі емоційних вигуків можуть виступати повнозначні частини мови; тоді вони втрачають своє первісне граматичне і лексичне значення, стають виразниками настроїв і почуттів людини, набувають того чи іншого емоційного або експресивного забарвлення. Наприклад: *Матінко моя! Що ти наробиш! Ой матінко! Ой лихо! лишенько* (Л. Укр.); *Брат ти мій, яка холоднеча!* (Мирн.).

Переважають емоційні вигуки іменникового походження, що виражають емоційну оцінку чогось, стверджують поганий підсумок чи констатують поганий кінець, смерть, крах тощо, зокрема: *Браво! Слава богу! Капуть! Амба! Кришка! Оця подія розкрила мені очі. Квит! Просив, зробив тобі послугу й кришка!* (Шиян). Рідше вигуки походять від дієслів: *Подумаси, який спритний! Прошу!* (Вишн.).

До емоційних вигуків належать також слова і словосполучення, що виражають подяку, лайку, привітання, прощання та ін. Наприклад: *Спасибі!, Добридень!, Добри вечір!, На добраніч!, До побачення!, Прощавайте!, Йй-богу!* та ін.: — *Будай здоров, Орлюче! Кланяйся від нас своєму дому і всій фамілії. До побачення* (Довж.); — *Здорові були, діду Матвію! — Здрастуйте! — Як живете? — Нічого собі!* (Коз.); *Дякую, я не палю; — Добри вечір! Смачного!* — сказала жінка, зайшовши у кімнату (Вишн.); *Прощавай, учителю. Спасибі за науку* (Мал.). Деякі вчені такі вигуки виділяють в окрему групу “слова етикету”.

2. До вигуків, що виражають волевиявлення, належать вигуки-імперативи, тобто вигуки, що виражають спонукання до якоїсь дії або оклик, бажання привернути чиясь увагу: *Годі! Шабаш! Геть! Цить! Ну! Стоп! Алло!* та ін. Наприклад: *Геть, думи сумні!* (Л. Укр.); *Та цитьте, чортові сороки, — Юпітер грізно закричав* (Котл.); — *Марш звідси! Я тут житиму* (Вишн.); — *Вйо!* — люто свиснув батогом і зник за пеленою їдкої куряви (Ст.); — *Тс! тихо!* (Коц.).

Окрему підгрупу серед вигуків становлять різні слова для спонукання тварин, птахів до чогось, зокрема для приклику або відгону їх: *Но!, Тру!* (до коней); *тю-тю-тю, цип-ціп-ціп* (до курей); *гулі-гулі-гулі* (до голубів) та ін. Наприклад: *Там стояла молодиця ще з заспанним лицем, нерозчісаною головою і голосно викрикувала на всю околицю: тю-тю, курочки, тю-тю-тю-тю. Там неслоь: цип-ціп-ціп* (Мирн.).

ЗМІСТ

Передмова	3
Прийменник	5
Загальне поняття про прийменник.....	5
Походження і морфологічний склад прийменників.....	8
Семантичні типи прийменників.....	11
Синонімія прийменникових конструкцій.....	14
Вживання прийменників. Значення прийменників, ужитих з різними непрямими відмінками іменників.....	17
Правопис прийменників.....	23
Рекомендована література.....	23
Практичні завдання.....	24
Контрольні питання.....	30
Сполучник	31
Загальне поняття про сполучник.....	31
Характеристика сполучників за походженням і морфологічним складом.....	32
Групи сполучників за способом уживання.....	34
Сполучники сурядності і підрядності.....	34
Сполучники і сполучні слова.....	37
Багатозначність і синонімія сполучників.....	39
Правопис сполучників.....	41
Рекомендована література.....	42
Практичні завдання.....	43
Контрольні питання.....	49
Частка	50
Загальне поняття про частку.....	50
Характеристика часток за походженням, будовою та місцем у реченні.....	52
Функціонально-семантична класифікація часток.....	54
Фразові частки.....	54
Формотворчі частки.....	56
Словотворчі частки.....	56
Основні правила написання словотворчих і формотворчих часток.....	57
Особливості вживання часток.....	58
Рекомендована література.....	61
Практичні завдання.....	62
Контрольні питання.....	68
Вигук	69
Загальне поняття про вигук.....	69
Походження вигуків.....	72
Розряди вигуків за значенням.....	72
Звуконаслідувальні слова.....	74
Правопис вигуків. Розділові знаки при вигуках.....	75
Рекомендована література.....	76
Практичні завдання.....	77
Контрольні питання.....	84
Контрольні диктанти	85
Список умовних скорочень	95